

-ARAŞTIRMA MAKALESİ-

TARİHİN SONU TEZİ VE LİBERAL DÜNYA DÜZENİNİN KRİZİ

Habib AYDIN¹

Öz

İnsanlık tarihi siyasi ideolojilerin kavramsal ve kuramsal mücadelesine tanıklık etmiştir. Fransız İhtilali, Sanayi Devrimi ile I. ve II. Dünya Savaşı gibi tarihsel olaylar ideolojilerin test edildikleri birer laboratuvar görevi görmüşlerdir. Siyasi ideolojiler arasında liberalizm rakiplerine oranla nisbi başarılar elde etmiş ve bunu küresel sahada yaymaya çalışmıştır. 2014 yılında Rusya ve Ukrayna arasında başlayan anlaşmazlıklar, 2022 yılında Rusya'nın Ukrayna'ya müdahalesiyle devam etmiştir. Rusya'nın müdahalesi, komünizm geçmişi olan bir devletin liberalizme karşı atağa geçtiği tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Liberalizmin savunucusu Batı dünyası akademik alanda Rusya'yı saldırgan ve yayılmacı olarak nitelemiştir. Liberal bir ideolog olarak Francis Fukuyama bu savaşa liberal eleştiriler yöneltmiştir. Çalışmanın amacı, Francis Fukuyama'nın ileri sürdüğü liberal tezlerin Rusya-Ukrayna savaşında Batı dünyasının evrensel hedeflerine meşruiyet kazandırma amacını göstermektir. Bu çalışma, tarihin sonu kavramının, liberalizmin tek ve yenilmez ideoloji olduğu algısının entelektüel propagandası olduğu iddiasına dayanmaktadır. Dinamik bir döngü halinde bulunan siyasi hayatı, sonlanma şeklinde tanımlamaya çalışmak bilimsel gerçeklerle örtüşmemektedir. Fukuyama liberalizme rakip olabilecek; Asya değerleri, köktendincilik ve milliyetçilik gibi ideolojilerin dünya çapında taban bulduğunu fark edince ileri sürdüğü tezde yanıldığını kabul etmiştir. Liberal dünya ötekileştirdiği ideolojiler karşısında bir meydan okuma ile karşı karşıya kalmıştır. Bu çalışma hazırlanırken konu ile ilgili kitap, kitap bölümü, makale, bildiri ve gazete haberleri incelenmiştir. Fukuyama'nın eserlerinde ileri sürdüğü "Tarihin Sonu" tezini çürüten tarihsel olaylar ve ideolojiler ile karşılaştırmalı analiz yapılmıştır. 11 Eylül 2001 İkiz Kule Saldırıları, Irak Müdahalesi, küreselleşmenin başarısızlıkları, demokrasi krizi, mülteci krizi, Çin'in yükselişi, BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika Cumhuriyeti) ve liberal enternasyonalizme karşı Amerikan Başkanı Donald John Trump'ın yükselişi gibi olaylar liberal dünya düzeninin farklı alanlarda meydan okumayla baş başa kaldığını göstermektedir. Rusya-Ukrayna Savaşı'nın bu olaylardan farklı kılan niteliği dünyayı 3. Dünya Savaşı tehlikesine zorlamasıdır. Örnek olay olarak Rusya-Ukrayna Savaşı seçilmiştir. Rusya'nın Ukrayna'ya müdahalesi, Batı kamuoyunda bölgesel bir savaşın küresel niteliğe dönüşme ihtimalini arttırmıştır. Savaşın geniş bir zamana yayılması ve yıkıcı etkisi liberal kuramların tarihsel bir meydan okuma ile karşı karşıya kaldığını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Liberalizm, Francis Fukuyama, Tarihin Sonu

JEL Kodları: H56, N40.

Başvuru: 10.12.2024 **Kabul:** 04.03.2025

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, pamukkale_9@hotmail.com, ORCID: [0000-0002-7774-8725](https://orcid.org/0000-0002-7774-8725)

THE END OF HISTORY THESIS AND CRISIS OF THE LIBERAL WORLD ORDER ²

Abstract

Human history has witnessed the conceptual and theoretical struggle of political ideologies. Historical events such as the French Revolution, the Industrial Revolution, and World War I and II have served as laboratories where ideologies were tested. Among political ideologies, liberalism has achieved relative success compared to its rivals and has tried to spread this in the global arena. The disputes that began between Russia and Ukraine in 2014 continued with Russia's intervention in Ukraine in 2022. Russia's intervention brought about discussions that a state with a communist past was attacking liberalism. The Western world, which is the defender of liberalism, has described Russia as aggressive and expansionist in the academic field. As a liberal ideologist, Francis Fukuyama directed liberal criticisms to this war. The aim of the study is to show how the liberal theses put forward by Francis Fukuyama aimed to legitimize the universal goals of the Western world in the Russia-Ukraine war. This study is based on the claim that the concept of the end of history is the intellectual propaganda of the perception that liberalism is the only and invincible ideology. Trying to define political life, which is in a dynamic cycle, as an end does not correspond to scientific facts. When Fukuyama realized that ideologies such as Asian values, fundamentalism and nationalism, which could compete with liberalism, had gained ground worldwide, he admitted that he was wrong in his thesis. The liberal world faced a challenge against the ideologies it had marginalized. In preparing this study, books, book chapters, articles, declarations and newspaper reports on the subject were examined. A comparative analysis was made with historical events and ideologies that refuted the "End of History" thesis put forward by Fukuyama in his works. Events such as the 11 September 2001 Twin Tower Attacks, the Iraq Intervention, the failures of globalisation, the crisis of democracy, the refugee crisis, the rise of China, the BRICS (Brazil, Russia, India, China and the Republic of South Africa) and the rise of US President Donald John Trump against liberal internationalism show that the liberal world order is being challenged in different areas. What makes the Russian-Ukrainian war different from these events is that it forces the world to face the danger of World War III. The Russia-Ukraine War was chosen as a case study. Russia's intervention in Ukraine increased the possibility of a regional war turning into a global war in Western public opinion. The war's spread over a long period of time and its devastating effect showed that liberal theories faced a historical challenge-

Keywords: Liberalism, Francis Fukuyama, The End of History

JEL Codes: H56, N40.

“Bu çalışma Araştırma ve Yayın Etiğine uygun olarak hazırlanmıştır.”

---

² The Extended English Summary is located the end of the Article

1.GİRİŞ

11 Eylül 2001 İkiz Kule Saldırıları, Irak Müdahalesi, küreselleşmenin başarısızlıkları, demokrasi krizi, mülteci krizi, Çin'in yükselişi, BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika Cumhuriyeti) oluşumu ve liberal enternasyonalizme karşı Amerikan Başkanı Donald John Trump'ın yükselişi (Ikenberry 2018) gibi olaylar liberal dünya düzeninin farklı alanlarda meydan okumayla baş başa kaldığını göstermektedir. Rusya-Ukrayna Savaşı'nın bu olaylardan farklı kılan niteliği, dünyayı 3. Dünya Savaşı tehlikesine zorlaması ve Ukrayna'nın olası NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) üyeliğine Rusya'nın karşı çıkmasıdır. Bu çalışmada Rusya-Ukrayna savaşının liberal dünya kuramına ne tür zararlar verdiği ve Fukuyama'nın yanlış tarih okumasının akademik dayanıklarına değinilecektir.

Rusya ve Ukrayna arasında (Ran ve Liu, 2024), 2014 yılında başlayan anlaşmazlıkların 2022 yılında çatışmaya dönüşmesi, bu sorunu siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler gibi disiplinlerin başlıca araştırma konusu haline getirmiştir. Batı dünyasının bu savaşı nasıl yorumladığı sorusunun, akademik alanda araştırılan bir konu olmadığı gözlemlenmiştir. Bu çalışma ile Rusya'nın Ukrayna'ya müdahalesinin Batı hegemonyasında nasıl bir kırılma yapacağı, liberal ideolojinin nasıl bir tavır aldığı teorik ve kuramsal bağlamda analiz edilecektir (Allin ve Jones 2022; M. S. Bell 2024; Heine 2024; Verma 2024; Willett 2022).

Liberal ideoloji (Li, 2016), tartışıldığı günden bu yana akademik literatürde diğer ideolojilere karşın entelektüel bir mücadele yarısına girmiştir. İnsan aklı, serbest piyasa ve mülkiyet gibi kavramlar bu ideolojinin değişmez argümanlarıdır. Liberalizm ideolojisi (Bell, 2014; Humphrey, 1955; Martin, 1948), Avrupa'daki din savaşlarının ardından 17. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Avrupa, Protestan-Katolik ayrışması nedeniyle 150 yıllık bir dönemi savaşmakla geçirmiştir. Liberalizm, insanların dini farklılıklarına rağmen barış içinde yaşayabilecekleri bir toplum inşa etme gayretine girmiştir. Batı'nın küresel ekonomi (Parker, 1955) üzerindeki hâkimiyeti, sömürgecilik deneyimi (Veracini 2018), rakip ideolojileri tahrik etmiştir (Esin, 2023).

Liberalizmin rakip olarak gördüğü Muhafazakârlık (Johnson, 2014), Sosyalizm (Westra, 2023), Komünizm (Lane, 2007), Faşizm (Gagliardi ve Pasetti 2024) gibi ideolojilerin çoğu demokratik, otoriter ve totaliter siyasi rejimler tarafından uygulanmıştır. Muhafazakârlık İran, Suudi Arabistan ve Afganistan gibi ülkelerde halen siyasi rejimlerin temel ideolojisi olarak süregelmektedir. Sosyalizmin daha radikal türevi olarak Komünizm, Çin, Küba, Laos, Vietnam ve Rusya'da uygulanmıştır. Faşizm Almanya'da ari ırk temelli, İtalya'da ise devlet tapınması hedefiyle deneyim kazanmasına rağmen başarısız olmuştur. Anarşizm ise daha çok entelektüel bir tartışma olmaktan öteye gidememiştir. Buna karşın Liberalizm 17. yüzyıldan günümüze Avrupa ülkelerinin çoğu tarafından uygulanagelen bir rejim ideolojisi olarak yerini almıştır.

Liberal bir akademisyen olan Yoshihiro Francis Fukuyama, “Tarihin Sonu mu?” adlı makalesiyle büyük tartışmalar başlatmış, daha sonra “Tarihin Sonu ve Son İnsan” (1992) adlı kitabını yayımlamıştır. Bu yayınların Berlin Duvarı’nın yıkılması ve Sovyetlerin dağılması sonrasında yayınlanmış olması akademik alanda dikkat toplamıştır. Fukuyama, ideolojiler arasında liberal demokrasiyi en ideal olarak kabul edip, artık dünyada düşünce tarihinin de sona erdiğini ileri sürmüştür. Fukuyama’nın bazı eserleri arasında; *Gorbaçov ve Üçüncü Dünya 1986, Eleştirmenlerime Bir Cevap 1989, Bir Küresel Fenomen Olarak Liberal Demokrasi 1991, Modernleşme Zorunluluğu: Sıradan Bir Ülke Olarak SSCB 1993, Erdem ve Refah 1995, Düşen Gelgit: Küresel Eğilimler ve ABD Sivil Toplumu 1997, Amerika’yı Nasıl Yeniden Ahlaklı Hale Getirebiliriz 1999, Transhümanizm, Washington Sonrası Mutabakatı: Kriz Sonrası Kalkınma 2011, Tarihin Geleceği: Liberal Demokrasi Orta Sınıfın Gerilemesine Direnebilir mi?, 2012* sayılabilir.

1989–1991 yılları arasında, Ortodoks komünist rejimler çökmeye başlamışlardı. Ardından siyasal liberalleşme ve piyasa reformu süreci başlamıştı. Yazar, bu siyasi olayları ‘*Tarihin Sonu*’ olarak kavramlaştırmaya çalışmış, “*Tarihin Sonu*” ile Batılı liberal demokrasinin dünya çapındaki zaferiyle ideolojik tartışmanın fiilen sona erdiğini ileri sürmüştür (Heywood, 2018: 404; Tzampaz, 2022: 378). Liberalizmin esnek yapısından dolayı, çoğulcu siyasete izin verdiğini, insan odaklı özerkliği mümkün kıldığını ve özel mülkiyeti koruduğunu vurgulamaktaydı. Aşırı sağın; liberalizmi tehdit ettiğini, tüm insanlığın düşmanı olduğunu vurgulayarak Liberalizmi çözüm anahtarı olarak göstermeye çalışmıştır (Güçtürk, 2021; Tzampaz, 2022: 381-383).

Fukuyama’nın “*Tarihin Sonu*” olarak temellendirdiği kuramı, Rusya’nın Ukrayna’ya (Braithwaite, 2014) saldırısı ile büyük bir meydan okumayla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Fukuyama, bireysel özgürlüklerin genişletilmesi ile liberalizmin dünyadaki yegâne ideoloji olacağı yanlış varsayımını tekrar gözden geçirmek zorunda kalmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında Batı dünyası, hegemonik bir zafer elde etmişti. Yoğun bir akademik propaganda yürüten Fukuyama, Rusya-Ukrayna örneğinde Batı dünyasına umut aşılamaktan geri kalmamıştır.

2.Liberal Dünya Düzeninin Sonu mu?

Fukuyama, “*Tarihin Sonu*” (Herwitz, 2000), ile siyasi ve ekonomik anlamda liberalizmi muzaffer bir ideoloji olarak tanımlamaya çalışmaktadır. Bu başarılı ve ideal düzen, liberal ekonomi ile refah devleti kavramlarını içermektedir. Her ne kadar 1989 SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği)’nin dağılışı üzerinden “*Sonlanmış Bir Tarih*” kavramı ürettiyse de Fukuyama’ya göre Rusya’nın otoriter sistemi ile Uzakdoğu’nun Maocu modeli ideolojik iddialarına son verdiği kertede “*Tarihin Sonu*”na ulaşılacaktır (Koç, 2019: 204-205). Soğuk savaş sonrası yaşanan dönemi, tarihin bir evresi değil, sonu olarak görmektedir. Batı liberal demokrasi evrenselleşmeye başlamış, devletler liberalizmin değişmez içeriği olan insan aklı ile zafere ulaşmıştır. Kapitalizmin Doğuya oranla Batı Dünyasının coğrafik ve

ekonomik deneyimleri üzerine yeşermesine karşın Asya, Afrika gibi kıtaların bu tarihsel evrelerden uzak veya zayıf deneyimleri, Liberalizmi bir ideal bir son olarak tanımlamak yerine mücadele edilmesi veya ortadan kaldırılması bir sistem olarak görme eğilimini hayli yükseltmektedir. Çalışmanın ilerleyen aşamalarında Rusya'nın liberalizme karşı otoriter popülist politikaları tartışılacaktır (Fukuyama, 1989: 97-98; López, 2022).

“*Tarihin Sonu*” kavramını Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) kullanmış olsa da bu kavramı literatüre kazandıranın filozof ve siyasetçi Alexandre Kojève (1902-1968) olduğu yaygınca kabul edilmiştir (Pippin, 2010; Rosenberg, 2021). Hegel'i tekrardan tartışma girişimi Kojève için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Ona göre insanlar tarafından kabul edilebilirlik her bir bireyin temel amacıydı. Bu nedenle kendi tartışmalarında devletin bir grubu tanımasını artık tarihin sonuna giden süreç olarak tanımlamıştı (Lawler, 1996). Devlet olarak tanımlanan en üst organizma, karşılıklı bir kabul görmeyi temsil ettiği için artık tarihin sonuna ulaşılmıştır. Bu kabul edilme tartışması sonradan Liberalizmin kendi varoluş söylemlerine kaynaklık edecektir. Modern anlamda muhafazakâr, milliyetçi ideolojiler ile demokrasi gibi rejimler kabul görmeyi farklı varyantları olarak belirlemektedir (Fukuyama, 1999: 40). Kojève bu noktada, bir nesneye değer katan şeyin nesnenin işlevinden ziyade başka insanların onu arzulaması olarak yaklaşmaktadır. Madalya ile düşman sancağı pratik bir ihtiyacı gidermekten çok arzu edilen bir sembol oldukları için talep edilirler (Fukuyama, 1999: 19). Kabul görme arzusunun modern bir yansıması olarak milliyetçilik, büyük çatışmaların nedeni olmuştur. Kojève'in ileri sürdüğü gibi kabul görme sorunu tarihin ana politik sorunlarından biridir. Tiranlık ve emperyalizm de zaten kabul görme yani meşruluk amacı ile hareket etmektedir. Sol akımlara göre, kapitalist sistem eşitsizlik yaratmakta ve işbölümü ortaya çıkmaktadır (Cheng ve Wang, 2018). Sağ gelenek de Fransız Devrimi'ni eleştirmiş, Aleksis de Tocqueville (1805-1859) ve Friedrich Nietzsche (1844-1900) demokrasiyi, köleci ahlakın mutlak zaferi olarak tanımlamışlardı. Liberalizm altında yaşayan yurttaş, Nietzsche'ye göre, kendi üstün iradesinden vazgeçmiş bir “*son insan*”dır (Fukuyama, 1999: 4).

Kojève, 1806 Jena Savaşı'ndan sonraki birçok kanlı savaşı ve devrimi “*taşranın eşitlenmesi*” olarak yorumlamıştı. Bolşevik (Cole, 2007) ve Çin Devrimleri (FitzGerald, 2008), özgürlük ve eşitlik ilkelerini, geri kalmış ve ezilen halklara kazandırmıştır (Fukuyama, 1999: 7). Kojève'nin felsefi açıdan esinlendiği Hegel'e göre idealist diyalektik değişmez bir ilkedir. Düşünce ve varlık da zıtlıkların içinden geçerek farklı bir noktaya gelirler (Kabadayı, 2007: 104). Hegel'e göre, efendi ve köle arasındaki çekişme ve karşıtlık ortadan kalkınca tarihin sonuna ulaşılır (Kabadayı, 2007: 107). Napolyon'un Prusya monarşisini Jena Savaşı'nda yenmesiyle Fransız devriminin özgürlük ve eşitlik ilkelerinin evrenselleşmesi, tarihin sonu kuramına bir örnekti. Bu savaştan sonra köleliğin ve köle ticaretinin kaldırılması, işçilere,

kadınlara, siyahlara ve başka ırksal azınlıklara oy hakkının tanınması, Hegel'in "*Tarihin Sonu*" tezini doğrulayan örneklerdi (Heyman, 1966; Fukuyama, 1989: 98). Kojève için tarihi analiz etmek, fikirler âlemindeki gelişmeleri anlamlandırmaktır. Tarihin 1806'dan sonra erdiğini söylemek, insanlığın ideolojik evriminin Fransız (1789) ya da Amerikan (1776) Devrimlerinin idealleriyle sona erdiği anlamına gelmektedir (Fukuyama, 1989: 102). Tarihin sonu ile cesaret, hayal kurma ve idealizme yol açan dünya çapında ideolojik mücadelenin yerini ekonomik hesaplar, teknik sorunlar, çevre sorunları alacaktır. Rekabet ve çatışmaların biteceği anlamına gelmeyecektir (Fukuyama, 1989: 117).

Tarih kavramını, düşünsel ilerleme olarak gören Hegel'e karşı, Karl Marks gibi yazarlar ekonomik çelişkiler arasındaki çatışma olarak görme eğilimine sahiptir. Hegel, Prusya Devleti'nde (1713-1867), Marks ise komünist toplumda eksiklerin giderildiği tarihi bir aşama yaklaşımı ortaya koydular. Hegel bu durumu bir "*son*" olarak tanımlamaktan kaçınır. Bu öngörülerden etkilenen Fukuyama da nihai yönetim biçiminin liberalizm olduğu iddiasına dayanak olarak Hegel'i kaynak göstermektedir. Bu noktada Hegel, özel-genel beklenti arasındaki karşıtlığın genel beklenti (devlet) ile bir uzlaşma ile sonuçlandığını, bu durumun Germen uluslarında gerçekleştiğini belirtir. Marks tarihin sonunda düzen ile ilgili ayrıntılı bir izah yaparken, Hegel biçimsel belirlemelerin ötesine gitmemiştir. Fukuyama, Hegel'in Efendi-köle diyalektiğinin Fransız ve Amerikan Devrimleriyle kalktığını belirtmiştir (Bravo, 2006). Hegel, Fransız Devrimi'nin ardından liberal devletin yükselişine, tarihsel ilerlemenin yöneldiği amaca atıfta bulunmak amacıyla '*Tarihin Sonu*' ifadesini kullanmıştır. Buna karşın Marksistler, Hegel'in ifadesini kullanacak ve tarihin gerçek sonunun komünist bir ütopya olacağını iddia etmişlerdi (Levine, 2009). Tarih, bir evrimsel süreç olması nedeniyle ardışık olaylar zinciri üzerine gelişir. Şöyle ki gerek Hegel gerekse Marks; ilkel komünal, antik, feodal ve kapitalist toplumların ardışık gelişen insan ilişkilerinden doğduğunu kabul etmişlerdi. Gerçekte her iki düşünür için "*Tarihin Sonu*" kavramı kabul edilebilir bir evreydi. Felsefi farklılık Hegel için liberal devlet; Marks içinse komünist toplumdu (Fukuyama, 1999: 2). Bu noktada Fukuyama SSCB'nin dağılışı sonrası Marksist versiyonun açıkça yanlış olduğunu ve liberal demokrasiden daha yüksek bir alternatifin görünmediğini belirtse de liberal demokrasinin ilerleyişinde tıkanmalar olmaktadır (Yaraç, 2022). Azgelişmişlik, yoksulluğun sorumluluğunu sömürgecilğe yükleme fırsatı verdiği için Marksizm değer kazanmıştır. Marksizm'in bağımlılık teorisi (Dietz, 1980), Güney'in yoksul ülkelerinin Kuzey karşısında cephe almasına neden olmuştur (Fukuyama, 1999: 9; Yüce ve Erkan, 2023).

Hegel'e göre demokratik devrimler çelişkileri yok edip, uşakları kendi efendileri yaptılar. Artık halk egemenliği ve hukuk devleti ilkeleri geçerliydi. Eşitsiz toplum yaklaşımı, yerini her yurttaşın öteki yurttaşların insanlık onurunu kabul etmesinden oluşan evrensel karşılıklı bir kabul görmeye bırakmıştı (Sinnerbrink, 2004; Fukuyama, 1999: 3). Hegel, sürekli yerinde sayan insan doğasına karşı çıkar. Özgür iradeye sahip insan kendi tarihini yaratabilir. İnsanı hayvandan farklı kılan durum

onun temel ihtiyaçları peşinden koşan bir varlıktan ziyade başkaları tarafından kabul görme arzudur (Fukuyama, 1999: 18). Kabul görme kavramı üst bir iradenin kendinden daha zayıf bir gücü artık yönetim denkleminin içine alması olarak yorumlanmalıdır. Amerikan Devrimi ile Britanya'ya, Fransız Devrimi ile de Fransa Kralı'na karşı durma politikası, kabul görme ya da tanıma ile sonuçlanmıştır. Birey lehine gelişen bu devrimler Doğu toplumlarında devlet lehine gelişmiştir. 1917 Bolşevik Devrimi, Çarlık rejimini ortadan kaldırdıktan sonra güçlü merkezi devlet anlayışını benimsemiştir. Çin Komünist Devrimi de Çin İmparatorluğunu ortadan kaldırdıktan sonra, SSCB gibi daha çok totaliter bir sistem benimsemiştir. Fukuyama'nın idealist-ütopyacı yaklaşımının aksine Doğu toplumlarındaki devrimler ya da dönüşümler liberal ya da özgür birey yerine daha çok bağımlı insan tipolojisi yaratmıştır.

Fukuyama'nın "*Tarihin Sonu*" kavramını tekrardan akademik bir araştırma konusu yapması, Batı liberalizmine entelektüel alan açma gayreti olarak değerlendirilmelidir. Fukuyama tarih felsefesini yorumlarken Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'ndeki olayların, sosyalizmin başarısızlığını ve çöküşünü ortaya koyduğunu ileri sürmektedir (Kabadayı, 2007: 108-110). Fukuyama, Liberalizmin savunuculuğunu radikal bir şekilde karşılaştırmalı örnekler üzerinden ifade etmektedir. Faşizm'in totaliter yapısı üzerinden örnekler vererek, Alman faşizminin ve onun öteki Avrupalı ve Asyalı varyantlarının kendi kendilerini yıkıma uğrattığını altını çizmektedir. Alman ve Japon örnekleri, Arjantin'deki Peronist hareket ya da Subhas Chandra Bosa'nın Hindistan Ulusal Ordusu gibi Proto-faşist hareketlerin tümü savaştan sonra ortadan kalkmışlardır (McCormack, 1982; Fukuyama, 1989). Çin, iktidarı devretmek istediğine dair siyasi ortam yaratmayan, kendi kendini atayan bir komünist parti tarafından yönetilmeye devam etmektedir. Eski Çin Halk Cumhuriyeti Merkezî Askerî Komisyon Başkanı Deng Şiaoping, siyasi sistemin demokratikleştirilmesine ilişkin Gorbaçev'in vaatlerinin hiçbirini vermemiştir. Rejim, ideolojik dayanağı olarak Marksizm ve Leninizm'e sözde bağlılığını sürdürmektedir (Fukuyama, 1989). Nihayetinde bütün toplumların liberal toplumlar haline gelmesi gerekli değildir, farklı ve daha yüksek insan toplumu olmanın ideolojik iddialarına son vermeleri yeterlidir. Faşist ve komünist deneyimlerin başarısızlığından sonra liberalizme karşı iki rakip; din (Rohr, 2017) ve milliyetçilik kalmaktadır. İslam, hem liberalizme hem de komünizme siyasi bir alternatif olarak teokratik bir devlet sunmaktadır (Fukuyama, 1989: 111). Geçmişte monarşi, aristokrasi, teokrasi, faşizm, komünizm ve totalitarizm liberal demokrasiyi reddediyordu. Ama bugün, en azından İslam dünyası dışında, liberal demokrasinin en mantıklı hükümet biçimi, yani rasyonel arzunun ya da rasyonel kabul görmenin en iyi gerçekleştiği devlet biçimi olduğu konusunda genel bir mutabakat vardır (Fukuyama, 1999). 20. yüzyıl, sağcıların otoriter askeri diktatörlükleri ile solcuların komünist-totaliter sistemlerinin muazzam zayıflıklarına tanıklık etmiştir. Latin Amerika, Doğu Avrupa, Sovyetler Birliği, Yakın Doğu ve Asya'da güçlü görünen hükümetler son otuz yılda art arda düştüler. Bunların yerini liberal demokrasiler almadı ama liberal demokrasi dünya genelinde popülerliğini koruyor. Sosyalist rejimler, Avrupa'nın 1950'lerdeki sanayileşme düzeyine

ulaşabildiler fakat bilgi teknolojisinin rol oynadığı karmaşık “sanayi ötesi” ekonomik yapılar oluşturma kapasitesi karşısında başarı elde edemediler (Fukuyama, 1999).

3.Rusya-Ukrayna Savaşı

Dünyada çoğu ülkenin liberal demokrasiyle yönetiliyor olmasının; büyük oranda savaşları ortadan kaldıracacağı, çatışmaları minimize edeceği düşüncesi Fukuyama'nın en iddialı tezi olarak olarak tartışılmaktadır. Bu yaklaşımın belli oranda çürütüldüğünü söylemekle beraber liberal öğeler ile evrensel amaçlar doğrultusunda farklı değerlerin bir arada yaşayabileceği gerçeği de devam etmektedir (Yamaç, 2021). Fukuyama, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ideolojik evrimin sonunun geldiğini ileri sürmüş, sonrasında bazı düzeltmeler ile itiraflarda bulunarak daha önceki söylemleri ile çelişkili bir atmosfer yaratmıştır (Atikoğlu, 2022).

24 Şubat 2022 tarihinde Ukrayna-Rusya savaşının başlamasıyla Batı'nın Ukrayna'ya göstermiş olduğu yoğun destek, dünyanın yeniden iki kutupluluğa evrilmesine yol açmış, güvenlikçi politikalar yeniden öne çıkmaya başlamıştır (Boungou ve Yatié 2024; Etkind, 2023). Fukuyama, Rusya'nın Ukrayna'ya operasyon düzenlemesini liberal ve otokrat iki yönetimin tarihi bir mücadelesi olarak tanımlama girişimine koyulmuştur. Rusya-Ukrayna savaşının ABD için kilit önem arz ettiğini ileri sürmüştür (Önder, 2022). Ukrayna'daki kişilerin evlatlarını ve ebeveynlerini ülkeden gönderip savaşmak zorunda kaldığını hatırlatan Fukuyama, yerel milislere kaydolan, silah eğitimi alan Ukraynalıları liberal savaşçılar olarak görmektedir (Zabala ve Gallo, 2022). Fukuyama, Ukrayna'daki savaşın Amerika'nın demokrasi yanlısı politikasını test ettiğini ileri sürmektedir. Amerika'da demokrasi insanlara yaşama hakkı tanımakta, buna karşın anti-demokratik güçlerin çoğunlukla Putin'in çevresinde konumlandığını belirtmektedir. Donald Trump'ın Putin ile olan ilişkilerine dikkat çekmekte, Trump'ın destekçilerinin Ukrayna'daki savaşta yanlış tarafta bulunduğunu iddia etmektedir. Putin'in başarılı olması durumunda, Amerika'da anti-demokratik güçlerin de başarılı olacağını altını çizmektedir. Fukuyama, Putin hakkındaki bir tür diktatör görüşünü de belirtmekten kaçınmamaktadır. Putin'in bir diktatör gibi hareket etmesi, Rus ve Amerikan medyasında alay konusu olmakla beraber karizmatik otoritenin bir örneği olarak da gösterilmektedir. Putin'in Ukrayna'ya yönelik istilasının ters teptiğini, tahmin edilmeyen bir direniş ile karşılaşıldığını ifade etmektedir. Direniş ile Rus ordusu dağılmış, Rusya'nın tekrardan liberal demokrasiye geçişi için bir fırsat doğmuştur. Saldırgan siyaseti nedeniyle Rusya'nın bu durumu Soğuk Savaş dönemini aratmamaktadır (Sakwa, 2008; Dutta ve Abbas, 2024: 6). Donald John Trump (2017-2021) ve Kim Jong-Un (2011-görevde) da diktatörler grubuna eklenmesi gerektiğini belirtmektedir. Fukuyama, liberalist propagandayı daha da temellendirmek için Myanmar (Brooten ve Verbruggen, 2017) gibi ülkeler üzerinden söylemlerini geliştirmektedir. Ülkede ekonomik kalkınma ve adalet olmadığı için incelenmesi gerekmektedir. Baskılardan dolayı Myanmar'dan beyin göçü yaşanmaktadır (Yıldız, 2022a).

ABD'nin küresel güç (Layne, 2000) olma hedefi karşısında Avrupa doğruya doğru genişleme ile meşgul olduğundan küresel düzeyde geri kalmıştır. Aynı dönemde Rusya iç karışıklıklarla mücadele ederek bölgesel bir güç konumuna yükselmeye gayret etmiştir. Rusya en büyük toprak parçasına sahip olmakla beraber, zengin enerji (Hadfield, 2008) kaynaklarından dolayı Avrupa Birliği üyesi ülkeleri kendisine bağımlı hale getirmiştir. Rusya, dış tehditlere karşı sürekli teyakkuzda bulunmuş ve coğrafi yapısı nedeniyle askeri devlet yapısını önemsemmiştir. Sovyetlerin dağılması, Batının zaferi olarak görülse de sonrasında gelişen olaylar işlerin beklendiği gibi gitmediğini göstermektedir. Doğu-Batı cephesi arasındaki gerginleşme, NATO (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)'nun doğu genişlemesiyle ön plana çıkmıştır. 1999 yılında Polonya, Çek Cumhuriyeti ve Macaristan, 2004 yılında Bulgaristan, Estonya, Letonya, Litvanya, Romanya, Slovakya ve Slovenya, 2009 yılında da nihayet Arnavutluk üye olmuştur. NATO'ya yeni üyeliklerle, ülkelerin sayıca artmaya başlaması Rusya tarafından endişe ile karşılanmıştır. Gorbaçov NATO'nun doğruya doğru genişlemeyeceği konusunda tarafların mutabık kalmalarının aksine genişlemenin kendisini de şaşırttığını belirtmişti. Bu genişleme, Rusya'nın saldırgan dış politikasına karşı bir karşı koyma olarak görülmelidir (Leuffen vd., 2024; Yıldız, 2022a: 144-147; Migliorati, 2024: 9).

Ukrayna yeni bir neo-liberal deneme sürecinden geçmektedir. İş yasaları esnetilmekte, şirketlere kolaylık getirilmiştir. Putin'in başında olduğu rejim, Ukrayna'ya savaş açtığından beri gerilim durmamıştır. Krizden emekçi kesim etkilenmiş, çalışma olanaklarının neredeyse yarısı kaybedilmiş, grev yasağı da uygulanmıştır. Volodimir Zelenski'den önce görevde bulunan Petro Poroşenko, ülkeyi neoliberal yönde değiştirmeyi amaç edinmişti. Zelenski de pek farklı politikalar izlememektedir. İsviçre'de düzenlenen Ukrayna İyileştirme Konferansı'nda danışmanlık verenlerden biri de Francis Fukuyamadır. Bu süreçte ABD'li firma Westinghouse Ukrayna'da dokuz yeni nükleer reaktör inşa edecek ve Ukrayna'nın yakıt çubuğu ihtiyacını tek başına karşılayacaktır. Bu anlaşmayla Ukrayna'nın nükleer enerji alanında Rusya'ya bağımlılığını azaltmak hedeflenmiştir. Ukrayna'nın Rusya'ya karşı mücadele etme çabası neo-liberal politikalar içermektedir. Gerçekte savaş hallerinde devletler piyasaya müdahale eder ve üretim süreçlerini kolektifleştirirler. Ukrayna'nın Rusya'ya karşı mücadelesi, liberal bir rejimin otoriter, despot, milliyetçi bir rejimle mücadelesi olarak görülebilir. Savaş, Batı ve Rusya arasında bir mücadele olarak basite indirgenemez (Nitoiu, 2024: 1; Jikhareva ve Surber, 2022). Fukuyama'nın felsefi savunuculuğunu üstlendiği Liberalizm ve diğer adıyla Amerikan hegemonyası, 1989 Berlin Duvarı'nın yıkılmasından 2007-2009 mali krizine kadar en yüksek seviyede devam etmiştir. Amerika 2003 Irak işgali (Wright, 1998) ile güç zehirlenmesinin doruğuna ulaşmış, Afganistan ve Irak haricinde Orta Doğu'yu yeniden dizayn etmeyi hedeflemiştir. Tek kutuplu Dünya söylemi geçici bir durum haline gelmiş ve bu dönemden sonra Çin, Rusya, Hindistan, Avrupa ve diğer merkezlerle beraber çok kutuplu küresel sistem ortaya çıkmıştır. 21. yüzyılın başında Amerika'nın dünya hegemonyasında liderlik pozisyonunun devam ettirilmesi elitler tarafından destekleniyordu. Afganistan ve Irak'taki karmaşık ve

zorlu deneyimler, toplumu genel anlamda uluslararası ilişkilerden uzaklaştırmıştır (Çakı vd., 2019; Güçtürk, 2021).

Fukuyama, liberalizmin meydana getirdiği yoksulluk, yolsuzluk gibi temel sorunları göz ardı ederek liberal toplumun farklılıklara karşı hoşgörüyü, insan haklarına saygıyı ve hukukun üstünlüğünü sağlamaya çalıştığını, dünyadan örnekler vererek temellendirmeye çalışmaktadır. Dünyadaki demokrasi krizinden dolayı bugün bu ilkelerin çoğu tehditle karşı karşıyadır. Freedom House, son yıllarda hukukun üstünlüğünde negatif bir ivmenin oluştuğunu raporlamaktadır. Çin ve Rusya gibi otokrat iktidarların yükselişi, Macaristan gibi ülkelerde demokratik kurumların zayıflaması, Hindistan ve ABD gibi demokrasilerin güç kaybetmesi buna örnek verilebilir. Popülist siyasetçiler muhaliflerini seçkin, küreselci, halk düşmanı ve kozmopolit olarak tanımlarken; partilerini gerçek temsilciler olarak görmektedirler. Liberalizmin eleştiriye açık yapısından dolayı sistem bu tür bir saldırıya açık kalmaktadır. Liberalizmin hoşgörülü, uzlaşıcı ve müzakereci yapısı, birbirine kenetlenmiş dini ve etnik milliyetçi topluluklardaki güçlü duygusal bağları beslememektedir. Liberalizmin yüzyıllardır çoğulcu toplumlardaki çeşitliliği idare etme yeteneği ile var olmaktadır. Heterojen toplumlar, liberalizmin çoğulcu anlayışından ziyade ırk, etnisite, din gibi homojenik bir görüş dayandırmaya çalışırlarsa, kanlı bir çatışmaya ortaya çıkacaktır. Ülkelerin böyle bir tutum içine girmesi kavgacı, daha çalkantılı ve daha şiddetli bir dünya yaratır. Bundan dolayı ulus fikrinden vazgeçmemek liberaller için önemlidir. Liberaller, liberalizm ile ulus-devlet anlayışının aykırılık içermediğini kabul etmelidir. Ulus kimliğinin önemi Rusya'nın Ukrayna'ya saldırısı sırasında kendini ortaya çıkarmıştır. Putin, Ukrayna'nın Rusya'dan farklı bir millet olmadığını öne sürmüş ve işgal başlar başlamaz ülkenin yıkılacağı iddiasında bulunmuştu. Ukraynalılar hür, liberal ve demokratik Ukrayna idealine sadık oldukları için işgalci, dışarıdan dayatılan bir diktatörlüğe karşı savaşmayı tercih ettiler. Cesaretleriyle, vatandaşların liberal idealleri uğruna, canlarını feda etmeye hazır olduğunu gösterdiler (Çetin ve Özcan, 2018; Güçtürk, 2022).

Liberal yaşam pozitif bir ulus kimliği amaçlamaktadır. Buna karşın teorinin, insanlara kendini açıklamada önemli sıkıntıları vardır. Evrenselcilik iddiasının üzerine inşa edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde; insanların hür, haysiyet ve haklar bakımından eşit doğduğu, insanlara karşı bir ayırım gözetilmeksizin bütün hak ve özgürlüklere sahip olduğu belirtilmiştir. Liberaller için insan haklarının ihlal edilmesi en hassas konudur. Liberaller bu konuda milliyetçiler ile ters düşmektedir. Evrenselcilik iddiası, yer yer dünyanın ulus devletlere ayrılması karşısında güçleşiyor. Ulusal sınırların tanımı bulanıklaşıyor. Katalonya, İskoçya gibi bölgelerde bölünme sorunu ile göçmen sorununda tartışmalara yol açmaktadır. Popülist liderler bu durumdan faydalanmakta ve milliyetçilik üzerinden politika inşa etmektedirler. Milliyetçiler, liberalizmin kozmopolitan yaklaşımından şikâyet etmektedirler. 19'uncu yüzyıl milliyetçileri ulus kimliğini biyolojiye dayandırıyorlardı. Günümüzde Macar etnisitesine dayalı milliyetçilik, Victor Orban gibi siyasetçiler tarafından sürdürülmektedir. Yoram Hazony gibi düşünürler ise daha

çok ortak değer yargıları üzerinden milliyetçi bir tanım yapmaya girişiyor. Liberalizme karşı çıkan Patrick Deneen gibi muhafazar düşünürler özel hayatın devlet tarafından liberalizm adına kontrol edildiğini tartışmaktadır. Rusya örneğinde Putin'in popülist, elitist veya karizmatik lider mi olduğu sorusu akademik literatürde çokça tartışılmıştır. Popülist olarak tanımlansa da halkı mobilize etmek yerine söylemler üzerinden gücünü yaymaya çalışıyor. Güçlü lider, geçmişe duyulan özlem, toplumu manipüle etme, kapitalizm karşıtlığı gibi nedenler Rusya'da popülizmi güçlendirmekte ve liberal siyaseti daraltmaktadır. Rus liberalizmi sıradan insanlarla iletişim kuramamaktadır (Güçtürk, 2022; March, 2023; Mamonova, 2018).

Liberalizm sistematik şekilde devlet tarafından sahiplenilmiyorsa beraberinde insan hakları kavramı Weber'e göre anlamsız kalacaktır. Liberalizmin hukuk devleti ile beraberinde erkler arası denetleme ve denge deneyimi birkaç asır tecrübe ile ortaya çıkmıştır. Kıtasal bir örneklem olarak incelenecek deneyim Avrupa Birliği (AB)'dir. AB'nin de tartışmaya açık mali, dış ilişkiler ve ekonomik düzenleme gibi alt başlıkları bulunmaktadır. Kıtanın ortak kültürel mirası beraberinde ortak bir kimlik ortaya çıkarmasına neden olmuştur. Buna karşın Adalet Divanı ve Ceza Mahkemelerinin devletlerin politikalarından bağımsız olduğunu söylemek güçleşmektedir (Güçtürk, 2022).

Immanuel Kant, liberal bir dünyanın, uluslararası ilişkilerde şiddetsiz “*ebedi barış*” ile yaşayacağını tahayyül etmişti. Putin'in Ukrayna'ya savaş açması, dünyanın bu tarih sonrası ana henüz ulaşmadığını ve liberal ülkeler için barışın nihai garantörünün askeri güç olduğunu göstermiştir. Savaş ve diktatörlük altında yaşamış toplumlar liberal bir toplumsal yaşamı hedef edinirler. 1945 sonrasında Avrupalılar, her ne kadar liberal bir rejimde barış içinde yaşamış olsalar da bu barışın ve düzenin kıymetini terk etmişlerdir. Devletlerarası savaştan uzak durma, küresel anlamda büyük bir sosyal değişime de yol açmıştır. Buna karşın Rusya'nın Ukrayna'ya savaş açması ileride daha fazla kargaşanın ve şiddetin sinyallerini vermektedir. Savaşın Putin'in lehine sonuçlanması halinde yayılcı milliyetçilik tekrar siyasi gündem konusu olacaktır. Bu atmosfer, Trump gibi liderlerin otoriter amaçları için önemli fırsat yaratacaktır. Putin, savaş sonunda yenilgiye uğrarsa liberal öğretiler anlam kazanacak, Rusya için de bir politika değişikliğine neden olacaktır (Güçtürk, 2022).

Putin'in bu denli Ukrayna işgali konusunda talepkar olması onun arkasındaki danışmanların kimliği üzerinde de inceleme gerektiriyor. Bu ideologların incelenmesi Batının da küresel politikaya yönelik beklentilerinin tutarlı olmasına katkı sağlayacaktır. En önemli ideolog Vladislav Surkovdur. Egemen demokrasi kavramı ile Kremlin'i etkileyeme çalışmaktadır. Bir çeşit otoriter liberalizmi savunan Surkov, egemen demokrasiyi Batıya karşı alternatif olarak temellendiriyor. Hristiyan otoriterliğini savunan İlvan İlyin, Bolşevizm'den sonra ülke dışına yerleşmiş komünizm karşıtı Beyaz Hareket'i temsil etmektedir. Ulusal Bolşevik Cephesi ile Avrasya Partisi üyesi olan Aleksandr Dugin, aynı zamanda siyasi analist ve stratejist olarak görev yapmaktadır. Siyaset Teorisi adlı çalışması, Marine Le Pen ve Matteo

Salvini gibi birçok aşırı sağ siyasetçileri etkilemiştir. Dugin'in Jeopolitika'nın Temelleri adlı çalışması da Putin'in Ukrayna'ya operasyon düzenlemeye sevk eden başlıca kaynaktır. NATO cephesini Avrasya'nın dışına yönlendirmesi ve Rusya'nın eski gücüne ulaşması başlıca öneriler arasında yer almaktadır. Bu politikalar kapsamında Amerikan siyaseti istikrarsızlaştırılacak, Brexit desteklenecek ve Ukrayna ilhak edilecektir (Zabala ve Gallo, 2022).

Rusya'da Putin tek karar verici konumda ve farklı talepleri göz ardı etmektedir. Realiteden uzak hayalî hedefler, Putin'in Ukrayna kimliği ve direnişi karşısında çaresiz kalmasına neden olmuştur. Ordu içindeki yolsuzluk, deneyimsizlik, silahların kalitesizliği ve askerin tecrübesizliği göz ardı edilmiştir. Toplumdan kopuk olan yönetim, seferberlik haberiyle Rusların ülkeden kaçışına tanıklık etmiştir. Askeri eğitimin ve ekipmanın yetersiz oluşu, orduyu cephede esir düşmeye ya da ölüme terk etmektedir. Rusya'da rejimin meşruiyeti, pasifize edilen vatandaşlara ve refah politikasını hedefleyen bir mutabakata dayanıyordu. Ukrayna'nın işgal edilmesi özgür bir ülkenin bir çeşit diktatör karşısındaki mücadelesini göstermekte ve modern anlamda tehlikenin boyutunu ortaya koymaktadır. Diktatörlüğe karşı direnç, Rusya'nın zayıflığını ortaya çıkarmaktadır. Bu işgal ile özgürlüğün değeri anlaşılmakta bizim de mücadele etmemizi gerektiren bir atmosfer yaratmaktadır (Yaraç, 2022). Financial Times'e demeç veren Putin, bütün bu olan bitenler karşısından yine de liberalizmin sönümlendiğini ileri sürmüştür. Orban ve Trump gibi liberal karşıtı liderlerin arasında yer edinmiş oldu. Demokratik bir süreç dâhilinde seçilmiş olmalarına karşın liberal karşıtı siyasetçilerin politikaları gündem oluşturmaya başladı. Ukrayna'nın işgal edilmesi liberalizme karşı diğer ideolojilerin insani olmayan yüzünü göstermiş oldu. Burada önemli olan bu kötü deneyimlerin not edilmesidir (Atikoğlu, 2022).

Putin'in işgal nedeni Batı'nın bölünmüş olduğuna yönelik öngörüleriydi. Tam aksine Avrupa kurumları sağlam ve sağlıklı olmakla beraber Amerikan demokrasisi zorlu bazı testlerden geçebilecek güce sahiptir. Joe Biden gibi politikacılar hukuka, bağımsız yargı sistemine inanmaktadır. Amerikan demokrasisi güç dengelerini koruyan mekanizma ile ayakta durmaktadır. Sistem içinde halen liberal demokratlar bulunmaktadır. Buna karşın Putin sempatanları da bulunmakla beraber, Trump tuhaf bir çıkışla kendisinin iktidarı olsaydı Ukrayna'da savaşın çıkmayacağını ileri sürmüştür. Putin'in Donbass'da bağımsızlığını ilan etmesi, Trump tarafından olumlu karşılanmıştır. Meksika için kendisinin benzer politika uygulaması gerektiğini ileri sürmüştür (Atikoğlu, 2022).

Ukrayna'nın istila edilmesi beklenilmeyen bir durum olmakla beraber bundan dersler çıkarılmalıdır. Global demokraside gerilemeler gözlenmekte, özgürlüklerin sınırlandığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. İdeolojik bir sorun olmaktan öte askeri ve güvenlik sorunlarını da gündeme getirmektedir. Putin açık bir şekilde SSCB'nin yıkılmasını tekrar geriye sarmak amacıyla olduğunu ifade etmiştir. Ukrayna bu açıdan bir basamak olarak görülmektedir. Demokratik bir ülkeyi Rusya kendi

komşusu olarak kabullenememiştir. Ukrayna'nın geleceğine de müdahale etmiş, Rusya böylelikle olası bir tehdidi yerinde kaldırmaya çalışmaktadır (İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2023). Amerikan Purpose'da yazan Fukuyama, Putin'in işgalde başarı elde edemediğini ve askeri ilerlemenin başarısız olduğunu belirtmiştir. Yazar, Rusları karada yenmenin katliamı durduracağını, özgürlüğü yeniden canlandıracağını ve toplumun korkulardan arındıracağını iddia etmiştir. 1989 yılındaki atmosferin cesur Ukraynalılar tarafından yeniden yaşatılacağını vurgulamıştır. Ona göre Rusların planı temelsizdi ve başarısızlıkla yüzleşmek zorunda kalmışlardır. İşgal sonrası Ukraynalıların Rus tarafına geçeceğine dair yanlış bir öngörü bulunmaktaydı. Rus ordusu işgal ile çıkmaz bir bataklıkta içine itilmiştir. Verilen kayıplar Ukraynalılar ve Ruslar için kabul edilebilir bir uzlaşmayı mümkün kılmamaktadır. İşgal, Putin destekçilerinin de meşruiyetlerinin sorgulanmasına neden olmuştur. Matteo Salvini, Jair Bolsonaro, Éric Zemmour, Marine Le Pen, Viktor Orbán ve Donald Trump gibi siyasetçilerin otoriter eğilimleri açığa çıkmıştır. Çin devleti de işgalden dolayı bazı dersler çıkarmak zorundadır. Çin son yıllarda askeri teknolojiyi modernize etmeye girişmiştir. Bu noktada Tayvan'ın olası bir askeri saldırı için hazır olması ve zorunlu askerliği geri getirmesi gereklidir (Independent Türkçe, 2022).

Fukuyama *The Atlantic* için kaleme aldığı yazısında, güçlü gözükten ülkelerin gerçekte zayıf olduğunun altını çizerek, liberal cephenin küresel alanda gücünü koruduğunu ileri sürmüştür. Son yıllarda kuvvetler ayrılığı ilkesinin pek de uygulanmadığı ülkelerde siyasilerin yükselişine tanıklık edilmiştir. Rusya ve Çin gibi devletler liberalizmin sönümlendiğini, otoriter yapılarının istikrarlı olduğu iddiasında bulundular. Burada üzerinde durulması gereken nokta bu iki otoriter rejimin Myanmar, Tunus, Macaristan ve El Salvador gibi ülkelerin otoriter sembolü olmalarıdır. Bu rejimlerde gücün otoriter liderlerde toplanması devletleri olası savaşların içine çekmektedir. Kamuoyunun zayıf, güdümlü veya yokluğu rejimleri hesap vermektен uzaklaştırmakta beraberinde rejimin dağılmasını da kaygan bir zemine itmektedir. Yazar, Rus-Çin otoriter statükocu denklemine teslim olmamayı önermektedir. 20. yüzyılda faşizm ve komünizmin ortaya çıkışı, askeri rejimlerin iktidara gelmesi ile petrol krizleri liberal ilerlemenin önündeki büyük engellerdi. Liberal cephe bu koşullar karşısında başarılı oldu ve bireysel özgürlükleri egemen kıldı. Tüm bu otoriter ve totaliter rejimler, liberal demokrasiye alternatif olamayacağı gibi liberalizm tarihin bitiş noktası kabul edilmelidir. Baskıcı rejimlerden kaçmış milyonlarca insan bu tür otoriter rejimlerden ziyade Batı liberal ülkelerde yaşamayı doğru bulmaktadır (Yaraç, 2022).

Siyaset bilimci, liberal demokrasiyi kurtarmak için Ukrayna'nın kilit önem arz ettiğini belirtmiştir. Fukuyama, Ukraynalı 200 kişi ile görüşüğünü, evlatlarını ve ebeveynlerini ülkeden gönderip savaşmak zorunda kaldıklarını hatırlattı. Bazılarının işlerini bırakıp silah kullanmayı öğrendiklerini belirtti. Ona göre ABD'de demokrasi yurttaş ile var olmakta aksi durumda ortadan kalkma tehdidi ile karşı karşıyadır. Küresel açıdan sağlam bir anti-demokratik güçler ağı bulunmakta, Putin, bu ağın merkez üssü konumundadır. Ukrayna'daki savaşta Putin'in galip gelmesi durumunda

Amerika’da liberal karşıtı güçler zafer kazanmış olacaktır. Açıkça bu savaş, Amerikan demokrasisi için büyük tehlike içermektedir. Rusların zulmü nedeniyle cepheleşme artmakta ve Soğuk Savaş döneminden daha büyük gözükmektedir. Liberalizmin uzun vadeli başarı getiren tek siyasi sistem olduğunu ancak kendi içindeki çelişkileri çözmesi gerektiğini öne sürmüştür (Yıldız, 2022b).

Rusya-Ukrayna savaşı ile soğuk savaş döneminden sonra çatışmalı bir ortam tekrar gündeme gelmiş, küresel düzenden rahatsız olan Rusya, Ukrayna’ya sert gücüyle müdahale ederek bu düzeni değiştirme çabasına girmiştir (Önder, 2022: 41-42). Sovyetlerin dağılmasından itibaren tek kutuplu düzene geçen küresel siyaset, 11 Eylül olayları ile yeni bir aşamaya evrilmiştir. Bu yeni aşamada devlet ve terör örgütleri olarak iki cephe ortaya çıkmıştır. Sonrasında Arap Baharı ve Suriye krizi yeni cephesel aktörleri küresel siyasetin içine çekmiştir. Rusya, Çin ve AB’nin katılımıyla çok kutuplu bir sistem küresel siyasete hâkim olmaya başlamıştır. Joe Biden’ın Ukrayna işgalini pragmatik bir kazanç olarak görmesi, Amerika-Rusya cepheli ikili kutuplu denkleme dönme isteğini göstermektedir. Liberal kutup olarak tanımlanan tarafta Amerika liderliği üstlenirken; demokratik olmayan cephede Rusya devreye sokulmaktadır (Önder, 2022: 54).

Ukrayna’nın jeopolitik önemi, Rusya Federasyonu’nun güvenlik politikasında ayrı bir yere sahiptir. Jeopolitik önemi bölgesel etkileri olacak dinamikleri barındırır. Avrupa’ya enerji ulaşımında koridor görevi üstlenmesi ile Karadeniz’e çok uzun bir sınırının olması ülkeyi politik açıdan odak noktası yapmıştır. Bundan dolayı, Rusya Federasyonu, Ukrayna’nın Batı ile ilişkilerini geliştirmesini, güvenlik tehdidi yaratacağını düşünmektedir. Ukrayna’nın Avrupa Birliği’ne üye olması durumunda AB sınırı Rusya sınırına dayanmış olacaktır. Bu durumda tampon bölge durumu ortadan kalkacaktır. Rusya’nın Ukrayna’ya savaş açması AB’ye yapılmış bir müdahale olarak görülmektedir (Erdil, 2021).

Fukuyama, otoriter liderlere göndermede bulunarak, Bolşeviklerden Çin komünistlerine ve Alman Yeşillerine kadar bütün sol hareketlerin, liderin putlaştırılması gibi bir sorunun olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü eşitlikçi bir toplumun içinde kendini eşit görenler ile üstün görenler arasında problemler vardır. Otoriterliği besleyen kültürel altyapıya sahip toplumlarda Lenin ve Troçki gibi isimlerin sivrilmesi pek olağan dışı değildir. Bunun aksine demokratik değerlerin kökleştiği geleneklerde yaşam tarzı ve değerler eşit muamele görür. Devlet, demokratik bir toplumda insanların yaşam tarzlarına müdahale etmez. Daha çok hoşgörü ile toplumu dengelemeye çalışır. Demokratik toplum aynı zamanda dezavantajlı kesimleri korumakla yükümlüdür. Öte yandan özel mülkiyetin hukuki güvencesi ile insanların güven içinde yaşaması sağlanmaya çalışılır (Fukuyama, 1999: 44).

Putin’in izlediği politikalarda SSCB’nin geniş coğrafyasına geri dönmeyi hedeflemesi ve Rus egemenliğini tesis etme gayreti, Fukuyama’nın rakip ideolojilerin çöktüğü

tezini açıkça çürütmektedir. NATO'nun on yıllarda genişleme ve askeri kaynaklarda modernizasyona gitmesi de Liberal ideolojinin rakiplerine oranla barışçıl siyaseti yerine daha çok savaş politikası üzerinden ilerlediğini göstermiştir. Putin, tek kutuplu dünyanın kabullenilebilir olmadığını, çok-kutuplu dünyaya geçiş yapılması gerektiğini önermektedir. 2008 yılı Gürcistan Savaşı'nın yaşanması, Suriye'de askeri operasyonlara katılması gibi gelişmeler imparatorluk günlerine duyulan özlemin dış politikaya yansımaları göstermektedir (Fukuyama, 1999; Gafarlı, 2018).

SONUÇ

Tarihin Sonu akademik literatürde çokça tartışmalara neden olduğu gibi liberal ideolojinin mutlak ve başarılı olmadığı gerçeğini ortaya çıkarmıştır. İnsanlık tarihini, düşüncenin ideal aşamalarından geçen sistematik bir normatif temelde okumaya çalışmak, yeryüzündeki ekonomik, sosyolojik, coğrafik farklılıkları ve çelişkileri göz ardı etmekle tutarsız bir sonucu ortaya çıkarmıştır. Francis Fukuyama'nın liberalizmin serbest piyasa ve kar maksimizasyonuna bağlı ekonomik yayılmacılığı göz ardı etmesi yanında eşitlik özgürlük gibi siyasi hedeflerin arkasında akademik bir tartışmada yürütmesi bilimsel bir tespit olarak görülmemektedir. Liberalizmin bireyi totaliter rejimler karşısından özgür bıraktığı ütopyası bireyin serbest piyasada rekabetçi koşullar altında ezildiğini göz ardı etmektedir. Amerika'nın Irak, Afganistan, Vietnam gibi yayılmacı, başarısız deneyimleri karşısından yapılan direnişleri gündeme almayı, Rusya'nın Ukrayna İşgali karşısında Ukraynalıları kahraman olarak betimlenmesi Fukuyama'nın açık çelişkisi olarak görülmektedir. İnsanlık tarihinin sürekli bir dinamizm içerisinde olduğu tarihi olaylardan anlaşılmasına karşın; Hegel, Kojeve gibi düşünürler üzerinden yeni bir "son" üretmeye çalışmak bilimsel gerçeklere ters düşmektedir.

1789 Fransız Devrimi ile 1989 SSCB'nin dağılması gibi olaylar, bir sonlanma olarak Liberalizmin mutlak zaferi görülmesine karşın sonraki olayların önüne set çekmediği gibi Batı menşeli dünya tasavvuru yoğun meydan okumalara maruz bırakmıştır. Fukuyama, Doğu-Batı okumalarında tarihsel birikimleri göz ardı etmekte, ideolojinin doğduğu ve yayıldığı alanların farklı özelliklerini yanlış yorumlamaktadır. Bu durum Rusya-Ukrayna Savaşı ile bir nevi teste tabi tutulmuş, olay başladığı günden itibaren karmaşık-kaotik bir sarmalın içine girmiştir. Rusya'nın askeri yöntemleri, konuyu NATO'nun güvenlik sorunu haline dönüştürmüş, 3. Dünya Savaşı ihtimalini gündeme getirmiştir. Rusya, Çin ve İran gibi küresel ve bölgesel güçler liberal dünya tasavvurunu reddetmekte ve kendi ölçeklerinde alternatif ya da rekabetçi ideolojik tahkimatlarını devam ettirmektedirler. Fukuyama'nın ileri sürdüğü tez, akademik alanda tartışmalara neden olmakla birlikte siyasi alanda başarısız bir yüzleşmeyle karşı karşıya kalmaktadır.

THE END OF HISTORY THESIS AND THE RUSSIAN-UKRAINE WAR

Liberal ideology has engaged in an intellectual struggle against other ideologies in political literature since the day it was discussed. Many of the ideologies that liberalism sees as rivals, such as Conservatism, Socialism, Communism, Fascism and Anarchism, were implemented as political regimes in different states of the world. Liberalism has taken its place as a regime that has been implemented by most countries except the Western world since the 17th century. In order for the ideology of liberalism to establish itself on a legitimate basis, it has been involved in many discussions both in academic and media fields, which has caused controversy. Fukuyama accepted liberal democracy as the final form of government and argued that the history of thought had come to an end. With the Eastern European revolutions of 1989–1991, orthodox communist regimes in the USSR and elsewhere began to collapse. Then the process of political liberalization and market reform began. The author tried to conceptualize these political events as the 'end of history'. According to the author, what happened after the Cold War is not a phase of history but the end of it.

Western Liberal democracy has begun to become universal. This concept of "The End" does not mean that historical articles will no longer be written or academic research will not be conducted. In the long run, the ideal management approach will triumph with the human mind, which is the constant content of Liberalism. Although Hegel used the concept of "End of History" in the liberalist tradition, it is widely accepted that it was Alexandre Kojève who introduced this concept to the literature. Kojève interpreted the many bloody wars and revolutions after 1806 as "the equalization of the provinces". The Bolshevik and Chinese Revolutions would consist of bringing the principles of freedom and equality to the underdeveloped and oppressed peoples. Hegel, from whom Kojève was philosophically inspired, worked in the field of religious studies and gave philosophy courses on the advice of Schelling and Holderlin. According to the thinker, idealist dialectics is an immutable principle. The world of thought creates phenomena. This approach occurs when exploring concepts. Contrary to Hegel, who saw the concept of history as intellectual progress, writers such as Karl Marx tended to see history as a war between economic contradictions. Hegel in the Prussian State; Marx, on the other hand, put forward a historical stage approach in which the deficiencies in communist society were eliminated. According to Hegel, the French Revolution was a turning point that eliminated the contradiction of master and servant. Democratic revolutions eliminate these contradictions; They made the servants their own masters. The principles of popular sovereignty and the rule of law were now valid. Fukuyama's re-making of his previous definitions of the "End of History" a subject of academic research should be considered as an effort to open intellectual space for Western Liberalism. Fukuyama does not shy away from expressing his advocacy of liberalism through radically comparative examples. By giving examples through the totalitarian structure of

fascism, he underlines that German fascism and its other European and Asian variants destroyed themselves.

Although the "End of History" thesis initiated discussions in academic circles, it lost its importance on the grounds that it was not scientific. Political events weakened Fukuyama's approaches, and the tensions in the Balkans and the Caucasus were concrete examples. Later, Fukuyama also admitted that his findings were invalid. Europe against the US's goal of becoming a global power; It can be said that it was late on the way to becoming a global power because it was busy with eastward expansion. Russia has strived to rise to the position of a regional power by struggling with internal turmoil. Although Russia has the largest landmass, it has made the European Union member countries dependent on it due to its rich energy resources. With the start of the Ukraine-Russia war on February 24, 2022, the intense support shown by the West to Ukraine caused the world to evolve into bipolarity again, and security policies began to come to the fore again. Fukuyama attempted to define Russia's operation against Ukraine as a historical struggle between two liberal and autocratic administrations. Fukuyama states that the importance of the Ukrainian War and the fact that Americanism exists around democracy should be explained. Democracy in America gives people the right to live. He argued that anti-democratic forces are mostly located around Russian President Vladimir Putin. Fukuyama Ignoring the basic problems caused by Liberalism such as poverty and corruption, the Liberal society; It tries to justify its efforts to ensure tolerance towards differences, respect for human rights and the rule of law by giving examples from around the world. Putin's declaration of war on Ukraine showed that the world has not yet reached this post-historical moment, and that for liberal countries the ultimate guarantor of peace is military force. Societies that have lived under war and dictatorship long for a liberal society. After 1945, Europeans, although Even though they lived peacefully in a liberal regime, they abandoned the value of this peace and order. Staying away from interstate war has also led to major social change globally. On the other hand, Russia's declaration of war against Ukraine signals more turmoil and violence in the future.

KAYNAKÇA

- Allin, D. H., ve Jones, E. (2022). Sleepwalking to Solidarity? Russia, Ukraine and the European Dream. *Survival*, 64(3), 213–222.
- Andrew, H. (2018). *Siyaset*, 19. Baskı, Ankara: BB101 Yayınları.
- Atikoğlu, A. (2022). Francis Fukuyama'dan yeni kitap: Liberalizmin sonu gelebilir,
- Braithwaite, R. (2014). Russia, Ukraine and the West. *The RUSI Journal*, 159(2), 62–65.
- Bravo, I. B. (2006). Tarihin Sonuna İlişkin Fikirler: G.W.F. Hegel, K. Marx, F. Fukuyama . *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 7 (1) , 37-58.
- Brooten, L., ve Verbruggen, Y. (2017). Producing the News: Reporting on Myanmar's Rohingya Crisis. *Journal of Contemporary Asia*, 47(3), 440–460.

- Bell, D. (2014). What Is Liberalism? *Political Theory*, 42(6), 682–715.
- Bell, M. S. (2024). The Russia-Ukraine War and Nuclear Weapons: Evaluating Familiar Insights. *Journal for Peace and Nuclear Disarmament*, 1–15.
- Boungou, W., ve Yatié, A. (2024). Uncertainty, stock and commodity prices during the Ukraine-Russia war. *Policy Studies*, 45(3–4), 336–352.
- Cheng, E., ve Wang, Z. (2018). Enriching and Developing Marxism in the Twenty-First Century in Various Aspects: Six Definitions of Marxism. *International Critical Thought*, 8(2), 177–192.
- Cole, G. D. H. (1952). The Bolshevik Revolution. *Soviet Studies*, 4(2), 139–151.
- Çakı, C., Gazi, M. A., ve Çakı, G. (2019). Vietnam Savaşı Sırasında Çin-Abd İlişkileri: Çin Propaganda Posterleri Üzerine İnceleme. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 7(2), 953-976.
- Çetin, İ., ve Özcan, M. (2018). Popülist Siyaseti Besleyen Cemaatleşme Ve “Ötekiler”. *Sosyoloji Dergisi*(37), 53-79.
- Dietz, J. L. (1980). Dependency Theory: A Review Article. *Journal of Economic Issues*, 14(3), 751–758.
- Dutta, S., ve Abbas, T. (2024). Protecting the people: populism and masculine security in India and Hungary. *Journal of Political Ideologies*, 1–23.
- Erdil, B. (2021). “Rusya Federasyonu’nun Kırım’ı İşgaline Etki Eden Süreç ve Ukrayna Jeopolitiği”. *Karadeniz Araştırmaları*. XVIII/69: 47-56.
- Esin, A. (2023). *Özel Röportaj - Siyaset Bilimci Francis Fukuyama*, Erişim Tarihi: 07.01.2025
- Etkind, A. (2022). Ukraine, Russia, and Genocide of Minor Differences. *Journal of Genocide Research*, 25(3–4), 384–402.
- FitzGerald, C. P. (1952). The revolutionary tradition in China. *Historical Studies: Australia and New Zealand*, 5(18), 93–105.
- Fukuyama, F. (1986). Gorbachev and the Third World. *Foreign Affairs*, 64(4), 715–731.
- Fukuyama, F. (1989). A Reply to My Critics. *The National Interest*, 18, 21–28.
- Fukuyama, F. (1989). Tarihın Sonu mu ? *The National Interest*, Dünya Solu, Üç Aylık Sosyalist Çeviri Dergisi, Güz 1990: s. 6. 96-119.
- Fukuyama, F. (1991). Liberal Democracy as a Global Phenomenon. *PS: Political Science and Politics*, 24(4), 659–664.
- Fukuyama, F. (1993). The Modernizing Imperative: The USSR as an Ordinary Country. *The National Interest*, 31, 10–18.
- Fukuyama, F. (1995). Virtue and Prosperity. *The National Interest*, 40, 21–27.
- Fukuyama, F. (1997). Falling Tide: Global Trends and US Civil Society. *Harvard International Review*, 20(1), 60–64.
- Fukuyama, F. (1999). *Tarihın Sonu ve Son İnsan*, Gün Yayıncılık: İstanbul
- Fukuyama, F. (1999). How to Re-Moralize America. *The Wilson Quarterly* (1976-), 23(3), 32–44.
- Fukuyama, F. (2001). Social capital, civil society and development, *Third World Quarterly*, 22:1, 7-20,
- Fukuyama, F. (2004). Transhumanism. *Foreign Policy*, 144, 42–43.
- Fukuyama, F. (2012). The Future of History: Can Liberal Democracy Survive the Decline of the Middle Class? *Foreign Affairs*, 91(1), 53–61.

- Jikhareva A. ve Surber K. (2022). Ukrayna yatırım laboratuvarı mı? Çev. Fatih Kıryman, Gafarlı. O. (2018). Rusya'da Dış Politika Popülizmi ve Muhafazakar Direniş, *Birikim Dergisi*.
- Gagliardi, A., ve Pasetti, M. (2024). Fascism in the public sphere of post-fascist Italy. *Journal of Modern Italian Studies*, 29(3), 245–250.
- Güçtürk, E.Y. (2021). *Amerikan Hegemonyasının Sonu*, Perspektif, Erişim Tarihi: 07.01.2025
- Güçtürk, E.Y. (2022). *Liberalizm Ulusa Gerek Duyar*, Perspektif, Erişim Tarihi: 08.01.2025
- Hadfield, A. (2008). EU–Russia Energy Relations: Aggregation and Aggravation1. *Journal of Contemporary European Studies*, 16(2), 231–248.
- Heine, J. (2024). Active non-alignment, the sovereignty paradox and the Russia-Ukraine war. *Contemporary Security Policy*, 45(4), 698–707.
- Herwitz, D. (2000). Francis Fukuyama and the End of History. *South African Journal of Philosophy*, 19(3), 222–234.
- Heyman, N. M. (1966). France Against Prussia: The Jena Campaign of 1806. *Military Affairs*, 30(4), 186–198.
- Humphrey, H. H. (1955). Liberalism. *The American Scholar*, 24(4), 419–433.
- Ikenberry, G. John. (2018). The end of liberal international order?, *International Affairs*, Volume 94, Issue 1, January 2018, Pages 7–23, <https://doi.org/10.1093/ia/iix241>
- Independent Türkçe (2022). *Fukuyama yazdı: Rusya, Ukrayna'da açık bir yenilgiye gidiyor*, Erişim Tarihi: 08.01.2025
- İzmir Büyükşehir Belediyesi (2023). *Francis Fukuyama: "Demokrasinin yeniden inşa edilmesi önemli"* Erişim Tarihi: 08.01.2025
- Johnson, M. (2014). Conservatism and ideology. *Global Discourse*, 5(1), 1–3.
- Kabadayı, T. (2007). "Tarih Bitti Mi?". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*: 103-113
- Koç, E. M. (2019). Huntington'dan Fukuyama'ya: Medeniyetler Arası Tahammülsüzlük ve Doğu-Batı Çatışması. *Avrasya Sosyal Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 200-207
- Lane, D. (2007). Post-Communist States and the European Union. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 23(4), 461–477.
- Lawler, P. A. (1996). History and Nature: Fukuyama, Kojève, and Rousseau. *Perspectives on Political Science*, 25(3), 133–141.
- Layne, C. (2000). US hegemony and the perpetuation of NATO. *Journal of Strategic Studies*, 23(3), 59–91.
- Leuffen, D., Dimitrova, A. L., Sedelmeier, U., Lavenex, S., Risse, T., ve Schimmelfennig, F. (2024). Rhetorical action in a liberal international order in crisis: theorising EU and NATO enlargements post-2022. *Journal of European Public Policy*, 1–46.
- Levine, N. (2009). Hegelian Continuities in Marx. *Critique*, 37(3), 345–370.
- Li, Z. (2016). The public conception of morality in John Rawls' political liberalism. *Ethics ve Global Politics*, 9(1).
- López L. (2022). Putin and the Populist Playbook: A Lesson for Democracies,

- Mamonova, N. (2018). Vladimir Putin and the rural roots of authoritarian populism in Russia
- March, L. (2023). Putin: populist, anti-populist, or pseudo-populist?1. *Journal of Political Ideologies*, 1–23.
- Martin, B. A. (1948). Liberalism. *The Western Political Quarterly*, 1(3), 295–297.
- McCormack, G. (1982). Nineteen-Thirties Japan: Fascism? *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, 14(2), 20–32.
- Migliorati, M. (2024). New Nordic pathways? Explaining Nordic countries' defence policy choices in the wake of the Ukrainian war. *Journal of European Public Policy*, 1–26.
- Nitoiu, C. (2024). The path to Russia's 2022 invasion of Ukraine: Moscow's framing of conflict and cooperation with the West under Putin's rule. *Southeast European and Black Sea Studies*, 1–19.
- Önder, E., (2022). Ukrayna-Rusya Savaşının Politik Yansımaları, *Avrasya Dosyası Dergisi*, 13 (2): 38-59, İstanbul.
- Parker, W. N. (1955). Growth and stagnation in the European economy: A Summary and Critical Comments. *Scandinavian Economic History Review*, 3(2), 239–255.
- Pippin, R. (2010). Hegel on Political Philosophy and Political Actuality. *Inquiry*, 53(5), 401–416.
- Ran, T., ve Liu, Z. (2023). "The Russia-Ukraine War" or "The US-Russia War"? Thematic analysis of Global Times' coverage of the Russia-Ukraine War. *Media Asia*, 51(1), 3–32.
- Rosenberg, P. (2021). Hegel's Political Philosophy. *Critical Review*, 33(3–4), 392–430.
- Sakwa, R. (2008). Putin's Leadership: Character and Consequences. *Europe-Asia Studies*, 60(6), 879–897.
- Sinnerbrink, R. (2004). Recognitive Freedom: Hegel and the Problem of Recognition. *Critical Horizons*, 5(1), 271–295.
- Tzampaz, S. (2022). Fukuyama'nın Yeni Kitabı 'Liberalizm ve Hoşnutsuzlukları' Üzerine: Hani Tarihin Sonu Gelmişti? *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 8(17), 376-385.
- Veracini, L. (2018). Where does colonialism come from? Rethinking History, 22(2), 184–202.
- Verma, R. (2024). The Russia-Ukraine war and the Global South's sovereignty paradox. *Contemporary Security Policy*, 45(4), 555–569.
- Yamaç, M. (2021). "Post-Truth Paradigma ve Medeniyetler Çatışması Tezi Bağlamında Batı ve İslâm Medeniyeti". *GAB Akademi* 1: 31-64
- Yaraç, N. (2022). *Fukayama tezinde ısrarlı: Yine de 'Tarihin Sonu*, Fikirturu, Erişim Tarihi: 08.01.2025
- Yıldız, M. (2022). Rusya-Ukrayna Savaşında Rusya'yı Anlamak: Tek Sorumlu Putin Mi?, *Akademik Hassasiyetler*, 9(19), 143-168.
- Yıldız, Uğurcan (2022a). "Tarihin sonu" ilanyla ünlü siyaset bilimci: "Liberal demokrasiyi kurtarmak için Ukrayna kilit önemde", Independent Türkçe, Erişim Tarihi: 07.01.2025

- Yıldız, Uğurcan (2022b). "Tarihin sonu" ilanıyla ünlü siyaset bilimci: "Liberal demokrasiyi kurtarmak için Ukrayna kilit önemde, Independent Türkçe, Erişim Tarihi: 07.01.2025
- Yüce, M. ve Erkan. S. (2023). "Hegemonyada Karşılıklı Bağımlılık Teorisi Kapsamında Çin'in Suudi Arabistan Ve İran İle İlişkilerinin Analizi". *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 19, sy. 45: 333-62.
- Westra, R. (2023). The Question of Socialism in China: An Introduction. *Journal of Contemporary Asia*, 53(5), 749–766.
- Willett, M. (2022). The Cyber Dimension of the Russia–Ukraine War. *Survival*, 64(5), 7–26.
- Wright, R. (1998). America's Iraq policy: How did it come to this? *The Washington Quarterly*, 21(3), 53–70.
- Zabala, Santiago ve Gallo, Claudio (2022). Putin'in filozofları: Ukrayna'yı işgal etme fikrini ona kim verdi?, Çev. Caner Köşeler.